

Z.H.CƏBRAYILOVA

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

FONETİKA TƏDRİSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: fonetika, əlifba, səs və hərflər, vurğu, sözdə vurğunun yeri, heca, saıtlar, samitlər, ahəng qanunu, transkripsiya, fonetik təhlil.

Ключевые слова: фонетика, алфавит, звук и буква, ударение, место ударения в слове, слог, гласные, согласные, закон гармонии, транскрипция, фонетический анализ.

Key words: phonetics, alphabet, sound and letter, accent, place of accent in a word, syllable, vowels, consonants, law of harmony, transcription, phonetic analysis.

Fonetika dilçiliyin bir bölməsi olaraq dilin səs tərkibindən, səs qanunlarından, səs sistemindən bəhs edir. Azərbaycan dilində sistematik kursun öyrənilməsinə məhz fonetika ilə başlanılır. Fonetika bəhsinin tədrisi qarşısında qoyulmuş əsas vəzifələri konkret olaraq belə qruplaşdırmaq olar:

1. Fonetikanın tədrisi ilə əlaqədar olaraq şagirdlərdə aydın təsəvvür yaradılmalıdır. Danışiq səsləri haqqında bir bilik sahəsi kimi fonetika dilin səs sistemi, səslərin əmələ gəlməsi, onların hərflərlə ifadəsi, əlifba, heca, vurğu və s. mövzular haqqında şagirdlər ətraflı məlumatlandırılmalıdır;

2. Bu bəhs şagirdlərə səs və hərflər, orfoqrafiya və orfoepiyanın fərqi, yazılı və şifahi ədəbi dilin müqayisəsini, bunların qarşılıqlı münasibətini dərk etdirməlidir;

3. Fonetika bəhsinin tədrisi şagirdlərin orfoepik vərdişlərə yiyələnməsində bir növ zəmin olmalıdır;

4. Fonetika şagirdlərə Azərbaycan əlifbası haqqında bilik verməlidir;

5. Fonetika nitqdəki səslərin yaranması, fiziologiyası haqqındakı məlumatı şagirdlərə çatdırılmalıdır.

Orta məktəblərdə fonetika bəhsini ilk dəfə ibtidai sinifdə keçilir. Lakin ibtidai sinif şagirdlərinə bu bölmə haqqında verilən məlumat çox da geniş olmayıb, fonetika barədə yalnız ümumi təsəvvür yaradır.

Fonetika daha ətraflı, müfəssəl şəkildə V sinifdə tədris olunur. Dilçiliyin ilk bölməsini öyrədən müəllim öz işində məsuliyyətli olmalı və çalışmalıdır ki, şagirdlər fonetikaya aid hər bir mövzunu şüurlu surətdə mənimsəsinlər. Çünki gələcəkdə dilçiliyin digər bölmələrini yaxşı öyrənməkdə fonetika onlar üçün bir növ açar rolunu oynayacaqdır.

Elə birinci dərstdən müəllim şagirdlərə anlatmalıdır ki, «fone» yunan sözüdür, mənası isə «səs» deməkdir. Fonetika dilimizin səs tərkibini öyrənir. Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, eşitdiyimiz hər səs (maşın səsi, yağışın səsi, yerə düşən hər hansı bir əşyanın səsi və s.) fonetika deyil. Fonetika yalnız danışiq səslərini əhatə edir. Bu zaman müəllimin gündəlik həyatda işlədilən və səsə bağlı olan telefon, maqnitofon kimi sözləri şagirdlərin yadına salıb bu sözlərin mənasını izah etməsi yerinə düşər.

Şagirdlər bu məsələni anlamalıdırlar: insanda o vaxt fikir əmələ gəlir ki, onu ifadə etməyə söz də vardır. Sözsüz fikirləşmək də mümkün olmaz. Sözlər danışiqda səslərlə, yazıda isə hərflərlə ifadə olunur.

Bəs səslər necə yaranır? Müəllim ilkin olaraq şagirdləri danışiq səslərini yaradan üzvlərlə tanış etməlidir. Ağ ciyərlər, nəfəs borusu, səs telləri, dil, dodaqlar, dişlər, burun boşluğu danışiq səslərinin əmələ gəlməsində iştirak edir.

Səslərin yaranmasını praktik şəkildə öyrətmək məsləhət görülür. Şagirdlər ilk olaraq sözdən səsləri ayırmağı öyrənir, onların tələffüzündə ağız boşluğunda olan maneələri, həmin

səslərin deyilməsində hansı danışq üzlərinin iştirak etməsini tapıb göstərir. Müəllim təcrübə əsasında şagirdlərə anladır ki, tələffüz zamanı səslərin bəzisi ağız boşluğunda müəyyən maneələrə rast gəlsə, digərləri heç bir maneəyə toxunmadan asanlıqla tələffüz olunur. Məhz bu xüsusiyyətə görə də səslər sait və samit olmaqla iki yerə bölünür.

Müəllimin tapşırığı ilə şagirdlər səsləri tələffüz edib, onların sait və ya samit olduğunu göstərir. Şübhəsiz ki, bu zaman onlara ibtidai sinifdə öyrəndikləri biliklər yardımçı olacaqdır.

Sait və samitləri fərqləndirə bilən şagirdlər daha sonra onların bölgüsü ilə tanış olurlar. Müəllim dilin, dodaqların və alt çənənin vəziyyətinə görə saitlərin növlərini, səs tellərinin vəziyyətinə görə isə samitlərin növlərini misallar vasitəsilə izah edir. Bu məqsədlə əyani vəsaitdən (məsələn, sxemdən) istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Dilin vəziyyətinə görə saitlərin bölgüsünü (qalın və incə) öyrəndikdən sonra növbəti mövzunu – ahəng qanununu anlamaq şagirdlərə çətinlik törətmir. Dərsləkdə ahəng qanununun tərifi belə verilir: sözdə qalın və ya incə saitlərin bir-birini izləməsinə ahəng qanunu deyilir. Qalın və incə saitləri öyrənən şagirdlər ahəng qanununa görə sözdə onların bir-birini izləməsinə diqqət yetirirlər: **a-na-la-rın, çi-çək-lər-dən, əs-gər-lər.**

Müəllim onu da qeyd etməlidir ki, şəkilçilər sözə onun son hecasının ahənginə uyğun olaraq artırılır. Məsələn, ki-**tab-da**, Na-**dır-dən**, i-**lan-lar** və s.

Samit səslər səs tellərinin iştirakına görə iki cür olur: kar və cingiltili. Həm kar, həm də cingiltili samitlər tələffüz zamanı ağız boşluğunda müəyyən maneəyə rast gəlirlər. Lakin kar samitlərin tələffüzü zamanı səs telləri iştirak etmir, səs ancaq küydən ibarət olur. Cingiltili samitlər tələffüz edilərkən səs telləri titrəyir və küylə bərabər avaz yaranır. Deyilənlərin yaxşı anlaşılması və yadda qalması üçün bu sxemdən istifadə etmək olar:

Kar samitlər	ş	f	x	k	p	s	ç	t	h	k'	-	-	-	-	x'
Cingiltili samitlər	j	v	ğ	g	b	z	c	d	-	q	l	m	n	r	y

Xüsusi diqqət yetiriləcək məsələlərdən biri də sait və samitlərin tələffüzü məsələsidir.

Müəllim izah etməlidir ki, saitlərin deyilişində əsas yeri onların uzun tələffüz edilməsi tutur və dilimizdə işlənən müəyyən sözlərdə müxtəlif saitlər uzun tələffüz olunur. Yazı lövhəsində saitlərin uzun tələffüzünə aid misallar yazılır və şagirdlərin iştirakı ilə bu misalların sayı artırılır:

№	Yazılır	Tələffüz edilir
1.	Nadir	[N a: d i r)
2.	alim	[a: l i m)
3.	sakit	[s a: k i t)
4.	razi	[r a: z ı)
5.	saat	[s a: t)
6.	dovşan	[d o: ş a n)
7.	nümunə	[n ü m u: n ə)
8.	mətbəə	[m ə t b ə:)
9.	əla	[ə: l a)
10.	elan	[e: l a n)
11.	Nəsimi	[N ə s i: m i)
12.	şölə	[ş ö: l ə)
13.	maaş	[m a: ş)
14.	narahat	[n a: r a h a t)

Müxtəlif samitlərin tələffüzünə aid də yuxarıdakı qaydada nümunələr yazmaq olar:

№	Yazılır	Tələffüz edilir
1.	çörək külək	[çörəy) [küləy)
2.	kanal kadr	[k'anal) [k'adr)
3.	içdi Üçtəpə	[işdi) [Üştəpə)
4.	əlbəttə həttə	[əlbətdə) [hətdə)
5.	xəstə kəskin	[xəsdə) [kəsgin)
6.	dərd savad	[dərt) [savat)
7.	ağac çəkiç	[ağaç) [çəkiç)
8.	corab cavab	[corap) [cavap)
9.	nəhəng pələng	[nəhənk) [pələnk)
10.	zənbil sünbül	[zəmbil) [sümbül)
11.	nöqsan məqsəd	[nök'san) [mək'səd)
12.	saqqal qonaqlar	[sakqal) [qonaxlar)

Bu sözlər izah olunarkən müəllim şagirdlərin diqqətinə onu da çatdırmalıdır ki, yazıda və tələffüzdə səs və hərflərin sayı fərqli ola bilər. Məsələn: növbə sözündə 5 hərf, 4 səs, saat sözündə 4 hərf, 3 səs, ailə sözündə 4 hərf, 5 səs, dostluq sözündə 7 hərf, 6 səs vardır.

Sözlərin deyiliş və yazılışını bir-biri ilə qarşılaşdırmaq şagirdlərin daha çox mənimsəyə biləcəkləri ədəbi tələffüz normaları səviyyəsində verilməlidir. Müəllim şagirdlərə sözləri kitab dilində tələffüz etməməyi tövsiyə etməlidir. Yəni, Moskva sözündə «o» hərfi varsa, tələffüzdə [a) səsi vardır və bu səsi «o» kimi tələffüz etmək düzgün deyildir.

Ədəbiyyat dərslərində də şagirdlərin diqqəti bu məsələyə yönəldilməlidir.

Müəllim dilin fonetik qanunauyğunluqlarını göstərməklə Azərbaycan dilinin səs tərkibini anlamaq, onu dərk etmək işində şagirdlərə yardımçı olur.

İbtidai sinifdən şagirdlərin heca haqqında məlumatları vardır. V sinifdə bu biliklər təkrar edilməli və bəzi yeni məlumatlar əsasında genişləndirilməlidir.

Müəllim göstərməlidir ki, heca sözlərin asanlıqla hissələrə bölünməsi deməkdir. Sözdə neçə sait varsa, o qədər də heca olduğu misallarla izah edilməlidir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, Azərbaycan dilində bir, iki, üç və çoxhecalı sözlər var. Şagirdlərin fəal iştirakı ilə müxtəlif hecalı sözlər söylənilir: ot, qol, baş, gül, a-na, bi-bi, za-man, bə-növ-şə, Mə-di-nə, A-zər-bay-can, ə-da-lət-siz-lik, za-bi-tə-li, is-ti-qa-mət-lən-di-ril-miş və s.

Heca öyrədilərkən onu da bilmək vacibdir ki, sözlər hecalara bölünüb sətirdən-sətrə keçirilərkən tək hərfi sətirin sonunda saxlamaq və ya yeni sətərə keçirmək olmaz. A-ta, a-na, ü-tü, o-taq sözləri bu qəbildəndir. Müəllim eyni zamanda bir sıra sözlərin sətirdən-sətrə keçirilmə qaydaları haqqında da şagirdlərə izahat verməli və onları nümunələr üzərində işlətməlidir. Bununla əlaqədar tapşırıqlar, çalışmalar da hazırlamaq olar.

Bu cür tapşırıqlar üzərində işlədikdən sonra şagirdlər sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydalarına asanlıqla yiyələnirlər.

«Çünki sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları başlıca olaraq hecalara əsaslanır. Bu qaydalar sistem halında öyrədilməli, bunun üçün təmrinlər aparılmalı və öyrədici yazılardan istifadə olunmalıdır» (1, 349).

Müəllim bu tip yazılardan istifadə zamanı sətirdən-sətrə keçmək işində şagirdlərin buraxdıqları nöqsanları müəyyən etməli və düzgün variantı onların nəzərinə çatdırmalıdır.

Vurğu mövzusunun tədrisində şagirdlərə Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsinə aid olduğunu və bu dillərdə vurğunun əsasən, sözün son hecasına düşdüyünü xatırlatmaq məqsədə uyğundur. Əvvəlcə vurğunun ümumi tərfi şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır.

«Sözdəki hecalardan və cümlədəki sözlərdən birinin başqalarına nisbətən ucadan (qüvvətli) deyilməsi vurğu adlanır» (2, 104).

Sözlərin düzgün tələffüzündə vurğunun rolu böyükdür. Şagirdlər bilməlidirlər ki, dilimizdə başqa dillərdən keçən sözlər də vardır və bu sözlərdə vurğu ilk, eyni zamanda orta hecaların üzərinə düşə bilər.

Vurğusu müxtəlif hecaların üzərinə düşən sözlərə aid misallar göstərməli və onlar düzgün tələffüz olunmalıdır. Məsələn:

Vurğusu birinci hecada olan söz: A'-si-ya

Vurğusu ikinci hecada olan söz: Av-ro'-pa, av-to'-bus

Vurğusu üçüncü hecada olan söz: mor-fo-lo'-gi-ya

Müəllim vurğunun böyük rolundan danışarkən göstərməlidir ki, vurğunun yerini dəyişməklə söz tamam başqa məna ifadə edə bilər. Məsələn, alma' (meyvə), a'lma (inkar forma da olan feil); şaxta' (soyuq), şa'xta (mədən).

Əlifba haqqında məlumat verərkən müəllim onun ərəb sözü olduğunu qeyd etməli və göstərməlidir ki, «hər bir fonoqrafik yazıda işlədilən hərflərin cəminə və bunların müəyyən düzülüşünə əlifba deyilir. Əlifba termini ərəb əlifbasının birinci (əlif) və ikinci (ba) hərflərinin adlarının birləşməsindən əmələ gəlmişdir» (3, 703).

Müəllim «əlifba» termininin izahından və tərifindən sonra şagirdlərə onu da başa salmalıdır ki, əlifba hərflərin müəyyən sıra ilə düzülüşü deməkdir. Əlifbada hər bir hərfin adı var. Məsələn, [b] səsini bildirən hərf «be», [l] səsini bildirən hərf «el» və s. Adlanır. Saitlərdə isə hərfin və səsin adı eynidir. Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər hərflərin düzülüşünü öyrənsinlər, yadda saxlasınlar. Onlara izah olunmalıdır ki, eyni hərflə başlanan sözləri əlifba sırası ilə yazdıqda onların ikinci hərfi nəzərə alınır, ikinci hərf də eyni olduqda üçüncü hərf əsas götürülür. Məsələn: ana, ata, Azad, Fəridə, fəsil, fəza və s.

Şagirdlərə əlifbanın tarixi haqqında da məlumat vermək onların dünyagörüşünü zənginləşdirər.

Fənn müəllimi şagirdlərin sərbəst işləmələri üçün onlara müəyyən sözləri fonetik təhlil etməyi tapşırıla bilər. Müəllim fonetik təhlildən öncə şagirdlərə fonetik transkripsiya anlayışı barədə məlumat verməlidir.

«Dildəki səsləri və səs variantlarını dəqiq surətdə yazıya köçürmək üçün istifadə edilən xüsusi hərflər işarələr sistemi ümumiləşmiş halda fonetik transkripsiya adlanır. «Transkripsiya» sözü isə latınca trans (köçürmə) və sriptio (yazı) sözləri tərkibindən dizəldilmiş bir termindir. Mənası da sözləri yazıda deyilişinə daha uyğun əksətdirmə üsulu deməkdir» (4, 12).

Bunun ardınca fonetik təhlilin aparılma qaydası şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır:

1. Sözlün səs və hərf tərkibinin müqayisəsi
2. Sözlün hecalara bölünməsi
3. Sözlün vurğusunun qoyulması
4. Sözlün ahəng qanununa tabe olub olmaması
5. Səslərin növləri və əsas xüsusiyyətlərinin göstərilməsi.

Şagirdlərə bir daha aydın olur ki, fonetik təhlil hərflərə görə yox, səslərə görə aparılır.

Fonetika bəhsinin tədrisi zamanı müəllim müvafiq çalışmalardan, test tapşırıqlarından, əyani vəsaitlərdən, təqdimatlardan istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Balyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2003, 425 s.
2. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, Nurlan, 2003, 450 s.
3. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. I cild (2 cildə). Bakı, Nurlan, 2004, 748 s.
4. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, Ö orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 253 s.
5. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 325 s.

6. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Qismət, 2014, 380 s.
7. Qasimov İ.Z., Əliyeva S.F. Azərbaycan dili. Bakı, Naksuana, 2006, 340 s.

З.Г.Джабраилова

Некоторые вопросы обучения фонетике
Резюме

Фонетика, как раздел языкознания, изучает звуковую систему языка. Этот раздел должен дать учащимся понимание различия звука и буквы, правописания и орфоэпии, сравнение письменного и устного литературного языка, их взаимосвязи, отношения. Преподавание фонетики должно стать для учащихся своеобразным фундаментом в развитии орфоэпических привычек. Первичные сведения о разделе фонетика даются учащимся в начальной школе. Обширное, подробное объяснение этой проблемы относится к V классу. Учитель, преподающий фонетику, первый раздел языкознания, должен быть ответственным в своей работе, стремиться к сознательному овладению фонетикой учащимися.

Z.H.Jabrayilova

Some issues of teaching phonetics
Summary

Phonetics, as a branch of linguistics, studies the sound system of language. This sphere of science should help students understand the difference between sounds and letters, orthography and orthoepy, the comparison of written and oral literary language, their interrelation and relationship. The teaching of phonetics should be a kind of basis for the development of orthoepic skills of students. Preliminary information about phonetics is given to students in primary school. A detailed explanation of this discussion begins in the 5th grade. A teacher who teaches phonetics, the first subdivision of linguistics, must be responsible in his work and try to teach phonetics to students consciously.

Rəyçi: prof. İ.Z.Qasimov

Redaksiyaya daxil olub: 24.05.2022